

HOE HERDENKEM WIJ?

GEDENKPLAATSEN TOEN, NU, STRAKS
HET GROOT
GEDENKBOEK
ZOEKTOCHT DOOR HET RITUEEL LANDSCHAP

GERRITJAN DEUNK YVONNE LUB EWARD TIMMERMAN
JUTTA HINTERLEITNER ADA WILLE WILLIAM ARFMAN

Hoe herdenken wij?

Niets blijft wat het is

Nederland herdenkt nu compleet anders dan een eeuw geleden. Het rituele landschap van geboren worden, sterven, herdenken en herinneren van dierbaren zal na ons, pakweg over honderd jaar weer verrassend anders zijn. Denkrant en zienswijze op begraven en cremieren zijn in korte tijd drastisch veranderd en zullen ook constant blijven veranderen. We denken inmiddels globaal, communiceren mondiaal, ageren lokaal, overleven digitaal. Mensen migreren en evalueren ongewild mee met ongekend grote maatschappelijke verschuivingen. Van collectief naar individueel en weer terug. Niets blijft wat het is, in ons hoofd, in ons land. Het vertrouwde Hollandse stadsdecor en groene platteland evalueren razendsnel mee. Hoe? Hierover gaat dit boek, *Het Groot Gedenkboek, Zoektocht door het Ritueel Landschap, gedenkplaatsen, toen, nu, straks*.

Een compact team van experts boog zich over de bondige vraag, hoe herdenken wij?

Deed daarvoor uitgebreid onderzoek, bezocht locaties, hield interviews, maakte tentoonstellingen met funeraire professionals en met onbevangen studenten ruimtelijke ordening. In dit boek wordt op caleidoscopische wijze het rituele landschap in Nederland en ook daarbuiten in beeld gebracht. Wie zijn we, hoe gaan we met de doden om, waarom doen we wat we doen? Het blikveld loopt van de oeroude Egyptische pyramides tot hippe digitale boodschappen naar urnen van overledenen, van banale kostencalculaties voor uitvaarten, tot ontroerende ideeën voor een babybegrafenis. Techniek en emotie wisselen elkaar af, soms een knipoog, soms een traan. Tekst en beeld in het boek zijn evenzo pluriform als de maatschappij van nu.

Op dik vierhonderd pagina's *Het Groot Gedenkboek* geeft de expertgroep van auteurs, in bondige informatieve tekst en veel fraai beeld, een heldere inzage in de stand van zaken bij leven en dood. Bij de vakman en de leek, auteurs doen breed verslag van mensen met oorspronkelijke ervaringen en uitgesproken opvattingen over herdenken.

Yvonne Lub vroeg een aantal Nederlanders naar hun ervaringen bij begraven vanuit een religieuze of spirituele achtergrond. Hoe gedijen Hindoegegedachtes op Hollandse klei? **Jutta Hinterleitner** zet een aantal projecten op een rij, waarbij gedacht wordt over hoe in de toekomst te begraven, hoe de dierbaren straks te herdenken, midden in de stad? Dat kan op daken, booreilanden, Waddeneilanden of tijdens het wandelen over Het Rode Pad. **Ada Wille** beschreef samen met Leon Bok het historisch perspectief. Kneed de toekomst met de ervaring van het verleden. **Eward Timmerman** vroeg zich af of dieren rouwen, **William Arfman** beschreef de vernieuwde Allerzielen. Luiken en gordijnen gingen dicht in de jaren vijftig als in de Achterhoek begraven werd. **Gerritjan Deunk** schrijft erover. Ook over hoe je je daarbij hoorde te gedragen. Etiquette bij de condoleance.

In een lange, soms erg **persoonlijke Zoektocht** worden landschappen, wandelpaden, tentoonstellingen en kloosters gewikt en gewogen op hun rituele lading. Wat maakt een landschap geschikt voor rituelen? Wanneer vinden we een landschap zo aangenaam dat we er graag zijn, om te mediteren of gewoon om te picknicken? Wat gebeurt er in ons hoofd bij het wandelen naar Santiago? Waarom zou een autoweg minder mooi zijn dan een bergbeek? Een uitgebreide index tot slot maakt van de achterblijvers geen spoorzoekers.

Het Groot Gedenkboek is een ontroerende én serieuze wegwijzer in een gevoelige materie

Religie en levensovertuiging

Religie, levensovertuiging en life-style bepalen de randvoorwaarden en de rituelen die horen bij het vorm geven aan de dood. Wat is daarin de rol van het landschap? Er zijn wensen en behoeften aan facilitering rond de dood. Zijn deze in het toekomstige natuurbesluit in te passen? Hoe geven we in de toekomst vorm aan de individuele wensen na het leven, voortkomend uit de verschillende geloofsvormen en levensstijlen in Nederland?

YVONNE LUB stelde hierover vragen aan **Hermine Embsen 18 Robert Ramdas 58 Furkan Köse 84 Choukri Abourida 110 Ephraïm Goldstoft** over joodse tradities **116 Margriet Kemper** over herinnering en rouw **256 en 262 Nicoline Zemering** over Laurentius **346**

EWARD TIMMERMAN interviewt **Matthijs Schouten 66** Citaat: ...Rite en ritueel hebben te maken met het Sanskriet-woord 'rita', dat oorspronkelijk 'kosmische orde' betekende. In het vroege Indiase denken was het door de brahmaan, de priester, uitgevoerde vuuroffer, nodig om de kosmische orde in stand te houden. Zo werd het woord rita ook verbonden met dat-wat-gedaan-moest-worden om die orde te bewaren; de offerhandelingen en de offergezangen, dat wil zeggen 'de riten'.

Inhoud

ROUWEN

Achterhoeks begraven, Gerritjan Deunk	192
Allerzielen alom, William Arfmann	196
De doden nabij, thuisgedenklekken, Joanna Wojtkowiak	200
Rouw of het bewaken van eigen verdriet, Margriet Kemper	262
'Tranen mogen, rouwmisbaar niet'	
Rouwen in fases De vijf fases van slecht-nieuws-verwerking zijn: ongelooft, verdriet, woede, depressie en acceptatie.	268
Het joodse rouwproces	270
De Anitoet is een tijd van afzondering, stilte en zwijgen.	
Hoe hoort het eigenlijk? Rouwetiquette van Amy Groskamp	272
Een dame gaat in zwart mantelpak, astrakan kraagje, geen juwelen, wék lakschoenen en een laktas.	
Kinderen blijven thuis.	

'Maak van uw eigen begrafenis een waardige ceremonie. Je gaat tenslotte maar één keer dood'.

Ik ben dood maar blijf in beeld.	276
----------------------------------	-----

KINDEREN

Zalig is het kinderlot	232
Walter Kramer's kinderkapel	234
Kick en Kim	236

MONUMENTEN

Nationaal monument op de Dam	158
'Laat hier waar het hart van het vaderland is, het monument dat burgers binnen in hun harten dragen, naar de sterren van God kijken'.	
Auschwitz Birkenau. Hoe bespreek je het onzegbare?	164
'Joden, als ze al terugkeerden uit Auschwitz, waren vaak niet welkom, zagen soms hun oude huis bewoond door vrienden, bekend meubilair inclusief.'	
Oranje blanje bleu, regels vlagvertoon	172
'We hebben niet zoveel eerbied voor de vlag en gaan er ondoordacht mee om.'	

'ASHES TO ASHES'

Technieken, Cremeren, Vriesdrogen, verwateren, Ada Wille	334
--	-----

CEREMONIE

Wegen verbinden ons, Yvonne Lub interviewt Hermine Embsen	18
---	----

LANDSCHAP

Er zijn geen woorden voor dingen waaraan we gehecht zijn, Ittje Feddes	74
Dankbaarheidskruis in Mechelen, Nico Wissing	90
Zoektocht: Spiritueel landschap van ongekende omvang	94
Zoektocht: Miezter-Marne-kerkhofmorgen	100
De kracht van de boom Gerritjan Deunk	124
Sir Edwin Lutyens, regels en normen voor oorlogsbegraafplaatsen, Ada Wille	174
Stilte en inkeer	184
De grafeilanden van Jean Jacques Rousseau	210

Selectie op onderwerp

Het graf van Hermann von Pückler Muskau	216
Pyramide pro forma	222

GESCHIEDENIS

‘Doodgaan behoort tot het zeer weinige dat niet zou mogen. Toch wordt het veel gedaan.
(Rafels van J.Eijkelboom)

Historische context en visie op de toekomst, Ada Wille en Leon Bok.	38
Het ontstaan van het ritueel landschap, Eward Timmerman	230

TOEKOMST

Dood tussen stad en land, Jutta Hinterleitner	302
Het rode pad, Jutta Hinterleitner	316

DIGITAAL DOODGAAN

Ik ben inmiddels overleden	340
Ik besta niet meer, maar ik Twitter nog wel, Jennifer Schoone	342
Monument Joodse Gemeenschap	344

COLUMNS

De Toekomst van de dood, column Marie Louise Meuris	08
Herinnering verlicht, column Marie-Louise Meuris	368
Steen des aanstoots, column Marie-Louise Meuris	370

UITVAARTONDERNEMINGEN

Westerveld, voor de doden niets dan goeds,	358
Theo de Natris, directeur De Onafhankelijke	
Ieder mens wil herinnerd worden,	372
Yvonne Lub interviewt Edzo Doeve, directeur Dela	

KUNST

gedicht Ithaka, dichter Kafavis, vertaling Hans Warren	144
gedicht Mourir, c'est partir un peu, dichter Edmond Haraucourt	145
Schedel, Jan Fabre	208
Schedel, Damien Hirst	209
Kunst en herinnering, Margriet Kemper	256
Bovenmeer, Hans van Lunteren	250
Sluipweg waarlangs de dood heeft weten	252
te ontsnappen, Hans van Houwelingen	
Gedicht Edna St Vincent Millay, vertaling Anneke Brassinga	267
Tijd brengt geen troost, het was een leugen	
James Lee Byars oefende zijn dood	282

PRACTISCH

Hoe zit een lichaam in elkaar?	48
Wat kost een begrafenis?	52
Behandeling van een overledene op zee	232
Technieken, Cremeren, Vriesdrogen, Verwateren	334

DIEREN

Rouwen dieren ook? Eward Timmerman	240
Trouw tot in de dood	246

DE EIGEN DOOD

Expertgroep Ritueel Landschap	378
Deunk's Dood	380
Arfman's Dood	382
Hinterleitner pakt de 71	384
Hier ligt Lub	386
Wat wil Wille?	388
Eward's laatste rustplaats	390

FILOSOFIE

Zoektocht: Vrije-tijds-pelgrims	142
‘Sie sind kein richtiger Pilger, Sie haben kein Gepäck!’	
Zoektocht: Afscheid nemen, loslaten, het is ons niet aangeboren ‘Onderweg wijzigen horizonnen compleet, de pelgrim krimpt tot niemand.	143

Het is daarom geen tocht, geen reis, maar een vraag, een verzoek, het is een bede-vaart.’

Muss Wandern, de noodzaak van lopen, Gerritjan Deunk	146
Elk mens verlangt naar grootsheid, Anna Tilroe	148
‘Op zoek naar een opening zijn er drie opties.	
We kunnen terug gaan naar het punt waar het misliep, op het gevaar af te blijven steken in het verleden.	
We kunnen gewoon rechtdoor blijven lopen, met het risico te verdwalen in de toekomst. De derde mogelijkheid is om ter plekke, in het hier en het nu, een ‘lichting’ in het bos te kappen, een open plaats ‘met een blik op het hemelgewelf’.	
Zoektocht: Schuldig Landschap, Armando	152
Sommige landschappen, bomen of bloemen roepen emoties op die te sterk zijn en die te allen tijde vermeden moeten worden; andere worden bewust gezocht, zelfs aangemoedigd.	

Je zwijgt of je zwelgt.

Tempel voor atheïsten in Londen,	248
Alain de Botton vindt dat atheïsten het goede moeten afkijken van de gelovigen, zoals het bouwen van een tempel, een speciale gewijde plek, waar de zoekende mens troost en perspectief kan vinden.	

Dood was dood en verder geen poespas saevis tranquillis in undis

Op de avond dat ik aan dit verhaal begon, werd in de NRC een gedicht van Gabriël Smit over de dood van zijn moeder geciteerd. Haar lichaam ligt in een met zwart laken bedekte kist in een groezelige kamer. Gabriël, een kleine jongen nog, moet op een stoel klimmen met in zijn armen een bos bloemen die hij 'op het zwart moet neerleggen en waarbij ik zeggen moet: 'Moeder, dit hebt u van ons.' Jaren later rilde hij nog bij de herinnering.

Hij schrijft er niet bij waarom precies, maar ik denk in ieder geval een deel van zijn ontzetting te begrijpen. Want het zal je maar gebeuren: eerst gaat je moeder dood en dan is ze toch weer niet helemaal dood, want ze kan blijkbaar horen wat je zegt.

Later zal hij er wel aan gewend zijn geraakt, want het toespreken van de dode is een onuitroeibaar bestanddeel van onze begrafenisliturgie. Zelf heb ik het ook nog gedaan toen mijn vader was gestorven, maar ik voelde me daarbij zo belachelijk dat ik het vier jaar later, bij de crematie van mijn moeder, heb verdomd. Een belangrijke overweging was daarbij dat ik zeker wist dat ik daarmee in haar geest handelde. 'Die is er niet meer' was de standaarduitdrukking als mijn ouders het hadden over iemand die dood was. Dood was dood en verder geen poespas. Dus ook geen gedoe met begraven en zo - ze waren enthousiaste crematie-aanhangers. Dat hoorde bij het antiklerikale en humanistische gedachtegoed waarin ze geloofden. Mijn moeder was trouwens sowieso iemand die ervan hield de boel aan kant en netjes opgeruimd achter te

laten. Niet dat ze iets tegen begraafplaatsen hadden, mijn ouders. Tijdens uitstapjes namen we daar vaak een kijkje, maar dan puur vanuit cultuurhistorische belangstelling. Grafkruisen, -kransen en -monumenten, toeterende engeltjes, vergeelde portretten en weggesmolten waxinelichtjes waren in hun ogen exotische parafernalia, heel belangwekkend maar ook de idolatrie nabij.

Er was één, majeure, uitzondering. Onze jaarlijkse onbezorgde gezinsvakantie in het Limburgse heuvel-land moesten we altijd onderbreken voor een bezoek aan de Amerikaanse militaire begraafplaats in Margraten. Door de herhaling kreeg dit bezoek allengs een ritueel karakter. We lieten onze blik dwalen over de onafzienbare rijen zerken, waaronder af en toe ook een in de vorm van een davidsster. Daar wees mijn vader ons altijd op, dat hoorde bij het ritueel. Want mijn vader was een jood en als die Amerikaanse jonge jongens hun leven niet hadden gegeven, dan hadden wij hier nu niet gestaan.

Op Margraten was van mijn ouders' bevlogen anti-begravenisgezindheid niets te merken. Later vroeg ik me af: had die gezindheid dan misschien nog een andere oorzaak? De jongens die hier lagen, kwamen voor mijn vader op tijd, maar voor bijna de helft van zijn familieleden te laat. Zij vonden de dood in Polen, zonder begrafenis, zonder graf. Voorzag Margraten op de een of andere manier in die lacune?

Intussen heb ik het onbegrip van mijn ouders voor

het vereren van dode lichamen wel overgenomen of zelfs overtroffen. Waarom toch dat gesol met 'stoffelijke overschotten', zoals het niet voor niets heet? Waarom een paar decennia 'grafrechten' ophoesten, terwijl het uiteindelijk toch neerkomt op uitstel van executie? Waartoe die urn op de schoorsteen, of die as-tatoeage?

In traditionele en religieuze culturen is de zin van dodenverering duidelijk: op die manier leven de voorouders voort en leveren zij een belangrijke bijdrage aan de duurzaamheid van de gemeenschap. In het katholieke Nederland van de kleine Gabriël Smit werd deze dubbelzinnigheid van dood maar toch levend nog niet betwijfeld. In haar meest extreme vorm wordt ze nu nog in ere gehouden door de Toraja's van Sulawesi, die hun doden balsemen om ze elke drie jaar op te graven, te soigneren en mee uit wandelen te nemen. Maar in een cultuur die eenmaal het geloof in vooroudergeesten en wederopstanding voorbij is, heeft het vereren van de lichamelijke resten van dierbaren iets anachronistisch. Waarom zou de herinnering aan de overledene gebonden zijn aan de plek waar hij begraven ligt? Verschilt de nabestaande die daar om de zoveel tijd met een bloemetje heengaat, au fond zoveel van de vrouw die nog elke dag voor haar overleden man een plaats aan tafel blijft dekken?

Een graf is een bij uitstek 'lokaal' fenomeen: J'y suis, j'y reste geldt daar wel in de hoogste mate. Op reis in Rusland zag ik dat men daar dat plaatselijke, afgegrensde karakter nog eens benadrukt door om ieder graf een hekje te zetten. Het biedt een surrealistische aanblik als de dodenakker zich bevindt in de weidse ruimte waarmee Rusland zo rijk is bedeed.

De Duitse cultuurwetenschapper Gottfried Korff, muntte het begrip 'topolatrie': verafgoding, niet van beelden, zoals idolatrie, maar van plekken. Vaak gaat

Om ieder graf een eigen hekje

het daarbij om plekken die een sacrale allure kregen aangemeten omdat ze herinneren aan sterven en dood. Godsdienstwetenschapper Paul Post noemt als voorbeelden in Nederland onder andere de Grebbeberg en het Anne Frank Huis. Het bezoeken van zulke plekken (hij had ook Margraten kunnen noemen) kan ontaarden in een vorm van moderne reliekenverering. Welke valse sentimenten dat kan oproepen, blijkt wel uit het gedoe rond de 'Anne Frank Boom'.

Zonder de brave nabestaanden met hun boeketten en waxinelichtjes nu van valse sentimenten te willen betichten, vraag ik me toch af: heeft het vereren van die specifieke plekken waar hun doden begraven liggen, ook niet iets van topolatrie? Hebben we werkelijk dat soort ezelsbruggetjes nodig om in gedachten bij onze gestorven geliefden te zijn? In het jodendom en het christendom heeft de hele idee van de 'heilige plaats' altijd kritiek opgeroepen. De alomtegenwoordige God vereren op een vaste plek, vanuit de aanname dat hij daar meer 'aanwezig' zou zijn dan elders, is eigenlijk iets voor de simpelen van geest. Vanuit die gedachte is er ook altijd kritiek geweest op bedevaarten - voor de fijnzinnige gelovige een vorm van volksreligiositeit die grenst aan bijgeloof.

De pelgrimage naar Santiago de Compostela had in de middeleeuwen het karakter van een soort ganzenbord: de camino was een aaneenschakeling van vaste plekken waar, bijvoorbeeld door het vereren van relikwieën, iets te verdienen viel. Deed je het goed, dan mocht je een paar zetten vooruit. Was je het bord rond, dan kreeg je onder gejuich de pot in handen gedrukt, in de vorm van een flinke korting op het vagevuur.

Zoals wel vaker in de geschiedenis, fungeert de camino op dit punt als schouwtoneel van veranderingen die eraan zitten te komen. De tocht is nu populairder dan ooit, maar zonder die verplichte figuren. Het is een doorlopende spirituele ervaring geworden, een manier om je rekenschap te geven van je levenswandel. Evenmin legt het bezoeken van voorgescreven hotspots nog gewicht in de schaal. De weg is zelf het decor van sacrale ervaringen geworden, met als enige relikwieën de zweetdruppeltjes van de miljoenen die door de eeuwen heen zijn vóórgegaan. De ontwikkeling past goed in de verschuiving die so-

cioloog Joep de Hart in West-Europa ziet: van 'woon-spiritualiteit' naar 'zoekspiritualiteit'. Pelgrims hebben steeds minder belangstelling voor vaste, geografisch begrensde plekken waar je iets kan 'vinden'. Zoeken willen ze - en zoeken doe je onderweg!

Sommige pelgrims trekken daaruit ook de uiterste consequentie en laten de relikermis in Santiago aan zich voorbijgaan: ze beëindigen hun tocht op de Monte del Gozo, de heuvel boven de stad vanwaar je voor 't eerst de torens van de kathedraal kunt zien.

Steeds meer gaan Santiago voorbij en lopen door tot Kaap Finisterre om pas daar, oog in oog met de westelijke horizon, hun tocht te beëindigen. Aan de boorden van de oceaan vinden ze een onmetelijk altaar voor een meer eigengereide spiritualiteit. De zee is geen begrensde heilige plek, zoals de kathedraal van Santiago - after all gewoon een stadje ergens in een dal. De zee is dynamisch, ze staat voor eindeloze deining. De zee komt nooit aan maar blijft altijd onderweg. Daarmee wordt het tegengestelde uiterste bereikt van de geslotenheid die veel traditionele sacrale en liturgische plekken kenmerkte: de grens tussen heilige plek en de wijde ruimte is verdwenen - wie dat wil, kan aan die ervaring van onbegrenstheid zelf het attribuut van sacraliteit verbinden. Wat in Finisterre wordt aanbeden, is niet een bepaalde topos, maar de eindeloosheid. Finisterre is een plek voor transcendentie maar is ook de toplotrie voorbij.

Voor zover ik er zelf transcendente gevoelens op na houd, doen die zich ook meestal gelden op dit soort plekken. Gedachten aan dierbare doden en gevoelens van verbondenheid met hen komen meestal bij me op als ik aan het wandelen ben in 'de natuur'. Dat is dan misschien mijn ezelsbruggetje, en dat van veel postreligieuze en 'ietsisten' met mij: dat de zielen

van de gestorvenen dáár ergens rondfladderen en aanspreekbaar zijn. Welbeschouwd is het natuurlijk onzin dat we ze ook niet met een enkel opbeurend woord zouden kunnen toespreken in de stad, tussen de flats, op de grauwe, stedelijke wegen. Welbeschouwd zou dat ook een even waardevolle 'asbestemming' zijn als het strooiveld, de natuurbegraafplaats of de zee.

Zelf zou ik er bijvoorbeeld wel voor voelen dat mijn as straks wordt uitgestrooid van de hoogste trans van de Oudekerkstoren, om te verwaaien boven Amsterdam, evenals de klanken van het Hemony-carillon dat de plechtigheid begeleidt. Het zijn alleen praktische bezwaren, zoals kwesties van hygiëne, die zich daartegen verzetten.

Maar wat maakt een beetje burgerlijke ongehoorzaamheid uit als het gaat om een passend afscheid voor altijd? Negen jaar geleden overleed een dierbare vriend, die mij had gevraagd samen met zijn vrouw en een andere vriend zijn computer door te kijken, op te slaan wat bewaard moest blijven en daarna de harde schijf te wissen en te vernietigen. Niet toevallig staat die term 'harde schijf' steeds vaker voor datgene dat vroeger als je 'kersenpit' werd aangeduid.

Toen we aan zijn verzoek hadden voldaan, stonden we voor de vraag: wat nu? De inhoud was gewist, maar je weet nooit. Vernietigen dus, maar hoe? Met een hamer aan gruzelementen slaan? De kersenpit van onze geliefde vriend? Dat stuitte ons tegen de borst.

Toen zei de andere vriend, een computerdeskundige, dat die schijven slecht tegen water kunnen. Daarna was het snel beslist. De overledene ging graag wandelen en fietsen in Waterland en ging dan met de pont over het IJ. Een paar dagen later heb ik me netjes aangekleed en ben samen met zijn vrouw op een vroege, grijze ochtend op die pont gestapt.

Midden op het IJ hebben we, met een schuin oog naar de stuurhut, we hadden ons veiligheidshalve op het achterdek opgesteld, de schijf aan de golven toevertrouwd. Uitgeleide gedaan door een kushand van de weduwe en een spontaan gemompeld *saevis tranquillius in undis* (want dat gold zeker voor mijn, zeer onverstoorbare, vriend) van mijn kant. Toen was het gedaan. Tijd voor koffie.

RITUEEL

Van Dale: Ritueel (het; rituelen) [1872<Fr.rituel] 1 ritus: *het ritueel van de episcopale eredienst* 2 geheel van overgeleverde (religieuze) gebruiken, plechtigheden en ceremoniën in verband met belangrijke momenten in het (openbare) leven; -ook als tweede lid in samenst. Als de volgende, waarin het eerste lid een handeling of toestand noemt: ***afstudeerritueel, begrafenisritueel, inzegningsritueel, offerritueel, openingsritueel, reinigingsritueel, vastenritueel, vruchtbaarheidsritueel*** 3 afzonderlijke rite 4 (scherts) geheel van (onbelangrijke) bezigheden (die te vaak en/of met veel ostentatie uitgevoerd worden): *toen begon het ritueel van het brillenpoetsen weer*; de dagelijkse rituelen, iemands vaste patroon van de gewone dagelijkse bezigheden. Ritueel (bn.;vgl.-eel) {1872<Fr.rituel] 1 de ritus of het ritueel betreffend of daartoe behorend: *een ritueel voorschrift; de rituele slachting van vee; een rituele moord*, moord met rituele achtergrond; (m.n. de Israëlieten) *ritueel onrein* 2 door een ritueel, door de traditie vereist: *meer dan enkele rituele verwijzingen naar de mensenrechten was er in de verklaring niet te vinden.*

LANDSCHAP

Van Dale: Landschap (het; -pen) 'gewest, land, vaderland, van land+schap, 1 landelijke omgeving voor zover men die in één blik overziet, m.n. zoals zij zich in haar samenstel vertoont, de aanblik ervan; *een fraai, groots landschap*; zouden wij het Nederlandse landschap mooi vinden als we het niet op zeventiende eeuwse schilderijen hadden zien verbeeld? (Kossman); -(in geografische zin) een deel van de aardoppervlakte dat zich in grondstoffen, bewoning enz. Van de aangrenzende delen als een zelfstandig geheel onderscheidt; *nationaal landschap*, landschapspark; -ook als tweede lid in samenst. Als de volgende, waarin het eerste lid een grondsoort, een geologisch kenmerk, een begroeiing, bestemming e.d. noemt; *akkerlandschap, berglandschap, boslandschap, heidelandschap, karstlandschap, keilandschap, laanveenlandschap, mergellandschap, veenlandschap, waddenlandschap, weilandschap, woestijnlandschap*; -ook als tweede lid in samenst. Als de volgende, ter aanduiding van een vrije opstelling in de ruimte, zonder scheidingswanden; *bureaulandschap, kantoorlandschap, woonlandschap* 2 (fig.) toneel: *het politieke landschap* 3 schilderstuk dat een landschap (1) voorstelt: *onze schilders zijn op deze tentoonstelling slechts door een paar landschappen vertegenwoordigd*.

ADA WILLE EN EWARD TIMMERMAN

Betreed. O Wandelaar
Aan dooden toegewijd ter
En zij wier asch hier rust
Schoon hen geen marmeer dekt.

met eerbied, dezen grond
rustplaats; 't graf is heilig
zijn voor all' onrust veilig
maar heide groei in 't rond

Terug naar de Natuur?

De laatste jaren is er ook in Nederland steeds meer interesse in het begraven in de natuur. Op verschillende plekken in ons land liggen natuurbegraafplaatsen of zijn in oprichting. Een noviteit of het herontdekken van een eeuwenoud gebruik? De vraag neemt toe en het aanbod zal de komende jaren verder stijgen. We onderscheiden verschillende vormen van natuurbegraven in een grote diversiteit aan landschappen, van parkachtige terreinen tot begraven in 'echte' natuur van de Ecologische Hoofd Structuur of Natura 2000 gebieden. Langzaam nestelt dit concept zich in de Nederlandse samenleving als een duurzame en natuurlijke tegenhanger van het traditioneel begraven en cremeren. Gaan we terug naar de natuur?

Het begraven in de natuur of terug geven van het lichaam aan de natuur is al zo oud als de mensheid zelf. Onze verre voorvaderen eerden de doden in het landschap om hen heen. Dood en leven waren onderdeel van hun leefomgeving. Met de komst van het Christendom wordt de dood uit het landschap gehaald en begraven we onze doden eeuwenlang in en rond kerken en kloosters. Pas in de 19e eeuw worden de begraafplaatsen vanwege milieu hygiënische redenen naar de rand van steden en dorpen verplaatst en krijgen ze de vorm van pragmatische dodenakkers tot romantische en melancholische parken. In 1991 wordt in Engeland het principe van natuurbegraven door het Natural Death Centre geïntroduceerd als alternatief voor de traditionele manier van begraven. Vanwege het verbod op het ruimen van graven in Engeland zijn de meeste begraafplaatsen overvol en verwaarloosd. Het publiek zoekt naar een alternatief met meer kwaliteit. Uitgangspunten destijds waren het gebruik van afbreekbare materialen voor de kist of urn en kleding, eeuwige grafkrans en het planten van inheems) beplanting - vaak een boom - op het graf in plaats van een grafsteen met als uiteindelijk resultaat de vorming van een beschermd natuurgebied als levend monument voor de komende generaties.

Na de oprichting van de eerste natuurbegraafplaats in het noorden van Engeland, in 1993 zijn er inmiddels al rond de 250 natuurbegraafplaatsen die naast woodland burial ground, ook wel green cemetery, eco cemetery of natural burial ground genoemd worden. De eigenaren zijn zeer uiteenlopend: van een lokale gemeente, boer, stichtingen tot landgoedeigenaren en commerciële bedrijven/ uitvaartondernemingen. In Groot Brittannië maar ook landen als Duitsland, Zweden, Canada, Nieuw-Zeeland en de Verenigde Staten kennen we en bloeiende natuurbegraafbeweging. Maar ook in Nederland zien we dat natuurbegraven in populariteit toe neemt, de teller staat op dit moment op 20 natuurbegraafplaatsen en anno 2014 zijn er ongeveer zeventig initiatieven en oriëntaties in ontwikkeling.

Wat is natuurbegraven?

De Brana (Branchevereniging Natuurbegraafplaatsen Nederland) hanteert de volgende definitie: Natuurbegraven is de oudste en meest natuurlijke manier om een overledene te begraven. Natuurbegraven houdt in dat het lichaam op een organische manier wordt teruggegeven aan de aarde, in een daarvoor bestemd stuk natuur. Respect voor de overledene gaat hand in hand met respect voor natuur en milieu.

Een natuurgraf wordt niet geruimd. Daarom betekent natuurbegraven eeuwigdurende rust in de schoonheid van de natuur. Alleen duurzame materialen die zonder problemen weer opgenomen worden door de natuur, vergezellen het lichaam. Dan zijn er geen zorgen meer over onderhoud en verdere verplichtingen. Want de natuur verzorgt het graf en de natuurbegraafplaats beheert de natuur.

Een natuurgraf kan worden gemarkeerd door een schijf of sculptuur van onbewerkt hout van geringe afmetingen dat van nature in onze omgeving groeit. Ook een boom kan dienen als grafmarkering. Het natuurgraf is integraal onderdeel van de natuur. Zoals de Brana het beschrijft staat duurzaamheid, respect voor natuur en milieu centraal bij het begraven in de natuur. In vergelijking met een traditionele begraafplaats zien we sterke verschillen. Zo wordt er bij natuurbegraven uitsluitend gebruik gemaakt van afbreekbare materialen, voor lijkwade, kist of urn. Grafmonumenten op een natuurbegraafplaats bestaan uit gebiedseigen materialen die tijdelijk van aard zijn of worden helemaal achterwege gelaten. Op een natuurbegraafplaats wordt het stoffelijk overschot op een zo milieuvriendelijk mogelijke manier teruggegeven aan de aarde. De dichtheden van de graven op een natuurbegraafplaats zijn vele malen lager dan op een traditionele begraafplaats. Het beeld op een traditionele begraafplaats wordt dan ook gedomineerd door de grafmonumenten die vaak dicht op elkaar staan en het groen, als het al aanwezig is, staat sterk onder invloed van de mens. De ruimte is zo efficiënt mogelijk

ingericht en het (groen)beheer is hierop afgestemd. Op een natuurbegraafplaats mogen natuurlijke processen veel meer hun gang gaan, is ruimtelijk opgezet en alles moet passen in de natuurlijke sfeer van de omgeving. Beheer is vooral gericht op het instand houden van, of ontwikkelen van een bepaald natuurtipe, bos, heide, bloemenweide en het begaanbaar houden van wegen en paden. Er wordt zo min mogelijk ingegrepen en graven worden niet geruimd. Er wordt dan ook gesproken over eeuwigdurende rust. Dit in tegenstelling tot de traditionele begraafplaats. Waar nabestaanden op den duur worden geconfronteerd met de keuze tussen het verlengen van grafrechten of ruimen.

Gaat natuurbeheer en begraven samen?

Uit de voorbeelden uit Engeland maar ook uit ons eigen land zien we dat het oprichten van natuurbegraafplaats zeker ecologische wist kan opleveren, mits dit op de juiste manier gebeurt. Hoe kijken terrein beherende organisaties naar het concept natuurbegraven? Natuurmonumenten schrijft op haar website 'In gebieden van Natuurmonumenten komen 10 tot 15 natuurbegraafplaatsen. Mensen met liefde voor natuur krijgen zo de gelegenheid daar een laatste rustplaats te vinden.'

Staatbosbeheer is meer terughoudend en ziet het niet als haar kerntaak. Reden die SBB aandraagt is dat begraven in bestaande natuurterrein zou leiden tot te veel ecologische verstoring. Wel staat SBB voorzichtig positief tegen de ontwikkelingen van natuurbegraafplaatsen aan de randen van bestaande terreinen. Natuurbegraafplaatsen in deze bufferzones leiden dan tot uitbereiding van het areaal natuur. Ook wordt asverstrooiing op daarvoor geschikte locaties verder onderzocht. Daarvoor hebben ze twee gebieden met grafheuvels op het oog.

Ook de Landschappen zijn zich aan het oriënteren, zo schreef Het Geldersch Landschap & Kasteelen (GLK) op haar website in 2014 'We doen dit jaar verkennend onderzoek naar de mogelijkheden voor Natuurbegraven. Als eigenaar en beheerder van natuurgebieden, kastelen en landgoederen krijgt GLK de laatste jaren regelmatig een verzoek of het mogelijk is om begraven te kunnen worden op een van haar natuurterreinen. Het idee om op deze wijze opgenomen te worden in de natuur spreekt velen aan.

Het Nationale Park de Hoge Veluwe, een van de grootste aaneengesloten natuur gebieden van ons land, is in 2015 samen met Urnen Gedenkparken begonnen met het bijzetten van uitsluitend asurnen in speciaal geselecteerde bossen met een oppervlakte van ongeveer 300 ha. Binnen het concept Urnengedenkpark 'is er optimaal respect voor het bos, de bodem en het grondwater. De eeuwenoude traditie van het begraven van een asurn sluit heel eigentijds aan bij de gezochte duurzaamheid. Met alle ruimte voor het gedenken op een blijvende plek in de natuur.'

In Groot Brittannië hebben ze hier al meer ervaring mee, zo worden er in bestaande (verwaarloosde) bossen de natuurkwaliteit versterkt met gericht beheer. Maar ook de ontwikkeling van nieuwe natuur door omvorming van boerenland tot bijvoorbeeld heide, bloemenweide of bos. Het hebben van de juiste terreinkennis is daarbij erg belangrijk; waar liggen de waarden en mogelijkheden, maar ook zeker de beperkingen. De omstandigheden als grondwaterstand, grondsoort en het voorkomen van bepaalde soorten bepalen mede de locatie en de inrichting van een geschikt terrein. Natuurbegraafplaatsen moeten net als reguliere begraafplaats ook voldoen aan de Wet op de Lijkbezorging. De belangrijkste eisen zijn:

- het terrein moet de bestemming 'begraafplaats' hebben
- de (onderste) kist moet 30 cm. boven de gemiddeld hoogste grondwaterstand liggen.

Veel gebieden in Nederland zijn dus van nature ongeschikt om in te begraven. Het natuurbegraven in ons land concentreert zich dan in eerste instantie ook vooral op de hogere zandgronden.

Naast de terrein-beherende organisaties zijn ook particuliere (landgoed)eigenaren bezig met het stichten van natuurbegraafplaatsen. Vaak oprichting vanuit een idealistisch oogpunt of om inkomsten te genereren voor beheer en onderhoud. Daarnaast zijn er nog zelfstandige marktpartijen actief met beheer en oprichting van natuurbegraafplaatsen. De tijd zal het ons leren of natuurbeheer en begraven hand in hand gaan. Maar we zien dat particuliere (landgoed)eigenaren en natuurorganisaties inspelen op de vraag. Naast het voor lange tijd vastleggen van gebieden, de natuurwaarden borgen en/of ontwikkelen en inkomsten

genereren, kan dit een interessante nevenactiviteit zijn voor het beheren van bestaande of het ontwikkelen van nieuwe natuur.

Borgen van de kwaliteit staat voorop

Wat we ook zien uit andere landen is dat niet ieder terrein geschikt is voor het oprichten van een natuurbegraafplaats. Om de kwaliteit te behouden en wildgroei tegen te gaan is goede voorlichting vanuit de branche van groot belang. Behoud van het terrein op de lange termijn staat daarbij voorop. (Landgoed) eigenaren en terreinbeheerders regeren in dit geval letterlijk over hun graf, het (familie) bezit wil men behouden voor de volgende generaties men spreekt immers over eeuwige grafurust. Natuurbegraven staat in dienst van de natuur en kan een nevenactiviteit binnen de exploitatie van een landgoed of natuurterrein zijn en op termijn ook zeker inkomsten genereren. Belangrijk is dat een deel van de inkomsten terug moeten vloeien in beheer en onderhoud van het terrein. Kwaliteit behoud en sturing is hierbij belangrijk, de Brana is recentelijk gekomen met een gedragscode. Deze gedragscode is opgesteld om duidelijk te maken waaraan echte natuurbegraafplaatsen blijvend herkend kunnen worden. Elke natuurbegraafplaats die deze gedragscode onderschrijft, maakt daarmee duidelijk dat zij de kwaliteit en continuïteit van de bedrijfsvoering borgt door duurzaam en maatschappelijk verantwoord te ondernemen. Een natuurbegraafplaats die de Brana gedragscode onderschrijft, garandeert daarmee:

- de integriteit, de continuïteit en kwaliteit van het door haar gevoerde beleid en de door haar geboden diensten met betrekking tot natuurbeheer en natuurbegraven;
- een correcte naleving van de gedragsregels zoals in deze gedragscode vastgelegd;
- dat zij vrijwillig meewerkt aan een periodieke toetsing van de naleving van de gedragsregels door het onafhankelijke keuringsinstituut Instituut Nederlandse Kwaliteit en dat zij de conclusies daarvan accepteert.

De uitgebreide gedragsregels zijn te vinden op www.brana.nu

Toekomst van natuurbegraven in Nederland

De ruimte in Nederland is beperkt. Is er de komende jaren behoefte aan nieuwe begraafplaatsen in Nederland? Er wordt ge-

sproken van wel, begraven of cremen het heeft een grote invloed op de behoefte aan nieuwe begraafplaatsen. Een deel van de Nederlandse bevolking wil inderdaad terug naar de natuur, maar ook iets waardevols achterlaten voor de generaties na hen. De gestaagde groei van het aantal natuurbegraafplaatsen in Nederland laten dit zien. Particuliere grondeigenaren, terrein behorende organisaties, zelfs gemeenten zijn bezig met nieuwe initiatieven. Steeds meer Nederlanders brengen een bezoek aan een natuurbegraafplaats. En komen tot de conclusie dat eeuwige rust, op een mooie plek in het groen, milieuvriendelijk en het teruggeven van het lichaam aan de aarde, een mooie gedachte is. Een romantisch beeld dat we ooit weer terug keren in de natuurlijke kringloop.

Begraafplaatsen met het label natuurbegraven

in brede zin in Nederland, situatie januari 2016

- Natuurbegraafplaats Hillig Meer (Eext, Drenthe, 2012)
- Natuurbegraafplaats Witteveen (Witteveen, Drenthe, 2015)
- Natuurbegraafplaats Heidepol (nabij Schaarsbergen, Gld, 2012)
- Nieuwehorne, (nabij Heerenveen, Friesland, 2015)
- Natuurbegraafplaats Westerwolde (Assel Gld, 1955)
- Natuurbegraafplaats het Bos (Dieren, Gld, 2002)
- Natuurbegraafplaats Slangenburg (Doetinchem, Gld, 2014)
- Nieuwe Begraafplaats Lochem (Lochem, Gld.)
- Begraafpark Ten Boer (Ten Boer, Groningen 2007).
- Natuurbegraafplaats Reiderwolde (Winschote, Groningen, 2011).
- Natuurbegraafplaats Bergerbos (Sint Odiliënberg, Limburg, 2003)
- Natuurbegraafplaats Weverslo (Heide, Limburg 2010)
- Natuurbegraafplaats Venlo-Maasbree, (Venlo/Maasbree, Limburg 2010).
- Landgoed de Hoevens (Alphen, Noord Brabant, 2014)
- Landgoed de Utrecht (Esbeek, Noord Brabant, 2016)
- Natuurbegraafplaats Bos van de Heilige Geest (Oostelbeers, 2015)
- Natuurbegraafplaats Tjoenerhof (Diepenveen, Overijssel 1970)
- Natuurbegraafplaats Den en Rust (Bilthoven, Utrecht, 2012)
- Deel Nieuwe Algemene Begraafplaats Doorn (Doorn, Utrecht, 2015)
- Natuurbegraafplaats IJsselhof (Gouda, Zuid Holland 2015)

Variant op natuurbegraafplaatsen zijn de Urnengedenkparken

- Urnengedenkpark De Hoge Veluwe (Ede, Gelderland, 2015)
- Urnengedenkpark Doetinchem (Doetinchem, Gelderland, 2015)
- Urnengedenkpark Diepenheim (Diepenheim, Overijssel, 2014)

FUNERAL
DESIGNS

DE TOEKOMST VAN DE DOOD

Het is een koude, zonnige voormiddag als ik op weg ga naar Houten, naar Architectuurcentrum Makeblijde. De routebeschrijving ligt naast me, de meest dringende klussen zijn gedaan, ik ben er klaar voor. Maar waarvoor eigenlijk? De uitnodiging die ik eind december ontving laat veel ruimte voor speculatie. Onderwerp is het Rituele Landschap: de veranderende rol van het landschap als laatste rustplaats, als plek om te herdenken en te bezinnen. Dat klinkt interessant, maar ‘opnieuw betekenis en vorm geven aan de dood’, is dat niet een beetje hoogdravend? En wil ik wel deel uitmaken van een Dream Team van allerlei disciplines, dat meehelpt om het onderwerp te verdiepen en te verbreden? Met als uitgangspunt verzamelen/inspireren/niet oordelen/verbinden?

Met al die gedachten in mijn hoofd zit ik een uur later samen met de andere deelnemers geboeid te luisteren naar een paar bevlogen mensen. Waar gaat het naar toe met de uitvaart in Nederland, is de vraag die zij zich stellen. In deze geïndividualiseerde en seculiere samenleving is de dood steeds meer bespreekbaar, in het afscheid wil men het leven vieren, zelf invulling geven aan de uitvaart, op zoek naar een passende locatie. Het belang om zich met de natuur te verbinden wordt groter, men is op zoek naar authenticiteit en gaat steeds meer zijn eigen weg. Een toenemend verzet tegen autoriteit zal maken dat de grote gevestigde partijen het steeds zwaarder zullen krijgen. Ik moet inwendig lachen als meteen na deze stelling de uitvaartbranche ten tonele wordt gevoerd. Een traditionele en gesloten industrie, die het ontbreekt aan enige visie. Met een stoffig karakter. Zonder oog voor de klanten.

Maar ik krijg niet de kans voor een nuancerende opmerking. De spreker heeft het inmiddels over het plan om Memory Parks te maken, nieuwe plaatsen van samenkomst voor herdenken, bezinnen en recreëren. Aha! Langzaam begint het me te dagen. De initiatiefnemers van de middag zoeken draagvlak voor een nieuw idee, lijkt het. Een bundeling van expertise, met als resultaat een mooie publicatie. Maar hoe dat er allemaal precies moet uitzien, dat weet men nog niet. Een boek voor op de koffietafel?

Een eye-opener? Een boek voor beleidsmakers? Voor cultuurhistorici? Voor projectontwikkelaars? Voor de uitvaartbranche?

Ondanks mijn reserve voel ik hoe ik langzaam maar zeker het onderwerp wordt ingetrokken. Die slimmerds daar bij Makeblijde scherpen mijn gedachten, dagen me uit. Jazeker, denk ik, als ik terug rijd naar huis. Meedenken over de toekomst van de dood in Nederland, dat wil ik wel. Maar dan wel met een paar kanttekeningen. Maak een aansprekend boek voor iedereen, 16 miljoen nabestaanden.

Laat daarin op aansprekende wijze zien wat allemaal mogelijk is rondom de dood, wat de voors en tegens zijn en waar men op moet letten. Reik nieuwe, inspirerende ideeën aan, zoals bijvoorbeeld zo'n Memory Park. Maar toon ook aandacht en respect voor wat er al is. Al die mooie bestaande begraafplaatsen zijn ook herdenkingsplekken met hun eigen traditionele waarde. Pleiten voor de aanleg van een Memory Park langs het Pieterpad, best. Maar wijs er dan ook op dat het gesloten Huis te Vraag, de mooiste begraafplaats van Nederland, behouden moet blijven. En nog iets: schrijf het boek vanuit het oogpunt van de nabestaande en niet alleen om een goed idee te slijten. Want wat je zegt ben je anders zelf!

Marie-Louise Meuris Uitvaart, maart 2009

An aerial photograph of a wide river, likely the Rhine, meandering through a flat, agricultural landscape. The river is light-colored, possibly due to sand or silt, and contrasts with the darker, greenish-brown fields. The sky is a pale, hazy blue. The overall tone is serene and expansive.

YVONNE LUB INTERVIEWT HERMIEN EMBSEN

Hermien Embsen

Hermien Embsen is met haar levenspartner Ton Overtoom initiatiefnemer van Het Moment en de opleiding 'Ritueel begeleiden bij afscheid' op post-HBO-niveau.
www.hetmoment.nu

WEGEN VERBINDEN ONS IN NEDERLAND, HET LAND VAN DE WEG- EN WATERBOUWERS

TEGELIJKERTIJD GA JE RICHTING TOEKOMST,
DE WEG DIE LETTERLIJK EN FIGUURLIJK VOOR JE LIGT

"Als kind ging ik vaak met mijn vader mee naar begrafenissen. Mijn ouders waren ondernemers die me leerden dat werken en plezier een prima combinatie vormen. Tijdens uitvaartdiensten waren het de rustige momenten, dicht bij mijn vader, zo raakte ik vertrouwd met afscheid nemen en herdenken. Het werd zo een natuurlijk, vanzelfsprekend onderdeel van mijn leven. De dood hoort bij het leven.

Later, toen de dood echt dichtbij kwam door het verlies van mijn enige zus, hakte het erin en stond mijn leven op z'n kop. Het betekende een omslagpunt voor mij, het zette een verandering in gang die paste bij dat moment in mijn leven. Carrière maken en moeder worden waren eerst mijn levensdoelen. Toen die werkelijkheid waren geworden, kwam als vanzelfsprekend de interesse voor de dood op mijn pad.

Ik heb in de gezondheidszorg gewerkt en later in de zakelijke dienstverlening. Creatief denken kreeg vooral gestalte in mijn directiefunctie bij een internationaal loopbaanadviesbureau. Dat creatief denken leidde op een organische wijze naar de ontwikkeling en realisatie van Het Moment. Door te praten over mijn dromen, mijn privé af te stemmen op mijn werk, ervaringen uit te bouwen naar expertise en theorie om te bouwen naar lesstof ontwikkelt de opleiding zich steeds verder. Tijdens de opleiding inspireer ik als coach de studenten. Mijn motivatie haal ik uit het leven zelf, de kunsten zijn mijn inspiratiebron."

Inmiddels telt de opleiding 225 gediplomeerden. De kernvraag binnen de beroepspraktijk is: "Hoe coach je nabestaanden zodat zij daadwerkelijk een transformatie doormaken?" "

Een afscheidsviering is een ritueel om te komen tot een nieuwe betekenis van de overledene voor de nabestaanden. Binnen de opleiding werken we altijd met een persoonlijk symbool dat past bij de overledene. Dat symbool is opgebouwd uit vier niveaus. Fysiek gaat het om een concreet voorwerp of woord. Het tweede niveau, de emotie, gaat in op de gevoelskant van het symbool. Het derde niveau is het cognitieve. Wat weten we over dit persoonlijk symbool? Wat hebben we er over geleerd? Tot slot het belangrijkste niveau, het spirituele staat voor de persoonlijke betekenis. Welke betekenis heeft dit symbool op dit moment voor deze nabestaanden? Het persoonlijk symbool is de rode draad bij een afscheidsviering en is de sleutel om te zorgen dat de overledene levend gehouden wordt. Dit is transformeren.

"Ik ben er van overtuigd dat in de kern elk geloof gelijk is. Het Moment biedt een opleiding waarin ruimte is voor alle religies. Het Moment richt zich op zingeving en ervaart dat er aan al het bestaande een transcendente kracht ten grondslag ligt."

De omgang met de dood kende in de vorige eeuw vier fases. In de eerste helft van de vorige eeuw is het omgaan met de dood en het verzorgen van de uitvaart vooral een sociaal gebeuren, het

was burenplicht. De jaren zestig kenmerken zich door professionalisering op allerlei terreinen, de begrafenisondernemer ontwikkelde zich tot een deskundige. Sinds de tachtiger jaren is er steeds meer sprake van individualisering, er ontstaan alternatieve afscheidsrituelen. Tegelijkertijd brengt de snel veranderende samenleving mensen voort, die psychische schade oplopen omdat ze onvoldoende afscheid nemen van een dierbare. De ontwikkeling laat aan het eind van de vorige eeuw een groeiende groep in Nederland zien: de niet-kerkelijken. Zij vormen nu al meer dan 50% van de Nederlandse bevolking. Veel nabestaanden vinden weinig of geen aansluiting meer bij de bestaande levensbeschouwelijke instellingen en zoeken naar iets dat aansluit bij hun persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling.

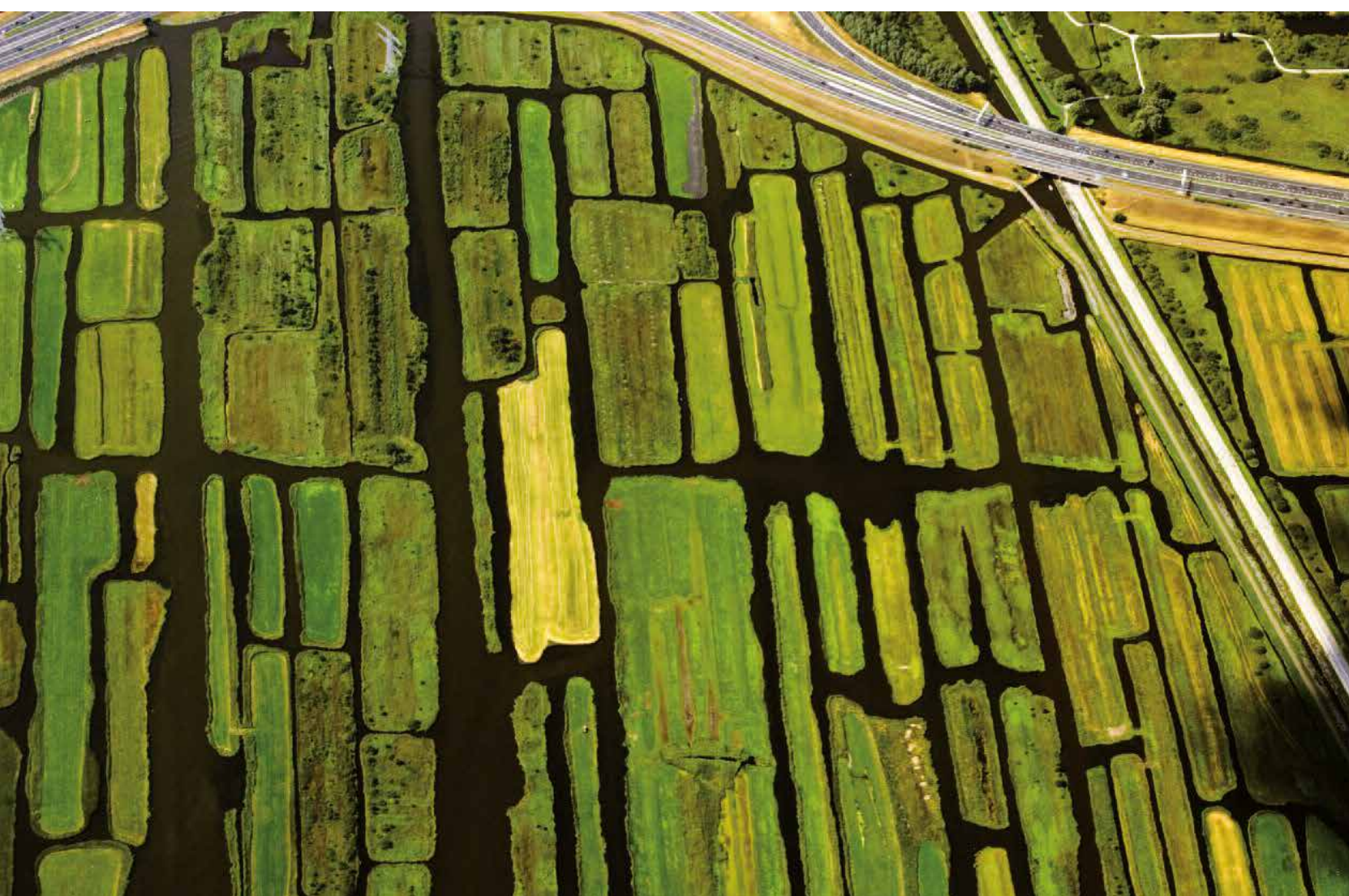
Het Moment nam aan het begin van de 21^e eeuw een groeiende behoefte aan professionele inhoudelijke ondersteuning waar en wilde een antwoord geven op deze toen vooral nog potentiële behoefte. In 2002 is gestart met het ontwikkelen van de opleiding 'Ritueel begeleiden bij afscheid' op post-hbo-niveau en in 2003 startte de eerste groep studenten ritueelbegeleiders. Nu zijn er professionals, die meer diepgang aan de afscheidsviering geven. Of het nu een religieus of een niet-religieus afscheid is, maakt voor de ritueelbegeleider niet uit.

"Per cultuur verschillen de rituelen enorm, is mijn mening. In Brazilië bijvoorbeeld wordt de uitvaart in verband met de temperatuur heel snel geregeld. Dat betekent dat de afscheidsviering dagen na de uitvaart plaatsvindt, er kan zomaar veertien dagen tussen het begraven en de viering zitten.

Als we meer beschouwend naar andere culturen kijken, kunnen we daar van leren en ook inspiratie vandaan halen. Waarom gaan wij niet andersom te werk? We denken gemakkelijk vanuit vaste patronen en wettelijke voorschriften. Zonder daar totaal van af te wijken, kunnen we een andere vorm van denken in gang zetten.

Het proces van afscheid nemen duurt langer dan een week, het gaat door na de uitvaart. Hoeveel tijd gunnen we onszelf daarvoor? Welke rituelen hebben we daarvoor ontwikkeld? Het bezoeken van het graf van onze dierbare, kan samen gaan met het zingen van een lied, het planten van vergeet-me-nietjes, het voordragen van een gedicht. We maken ons snel bezorgd of het wel gepast is op de plek van begraven, kunnen we ons geluid en rituele handelingen veroorloven? Eigenlijk is een begraafplaats een goede plek om herdenkingsrituelen te voltrekken.

Het aanleggen van een zandbakje op het graf van een tweelingzusje, picknicken bij het graf met de familie, een herdenkingsviering organiseren op een belangrijke plek. Zo kun je op meerdere momenten vormgeven aan verdriet en rouw. Juist door betekenisvolle rituelen ontstaat een transformatie waarmee nabestaanden de overledene levend kan houden. Ruimte voor eigen creativiteit versterkt de helende werking bij het afscheidproces. Ik stel me voor dat er op een begraafplaats ruimte is om te

verblijven. Een ontmoetingsplek met lange tafels om meegebrachte lunch te gebruiken, een plek om met anderen te delen wat je bezighoudt, een plek om langer te blijven na het verzorgen van de bloemen, een plek passend in het landschap. Het worden ontmoetingsplaatsen om te herdenken.”

Wensen over het Rituele Landschap

“Het is mijn wens dat het Rituele Landschap bijdraagt aan een onderlinge verbondenheid tussen mensen. Het is een plek, waarmee persoonlijk vormgegeven wordt aan onze onderlinge verbondenheid in de samenleving. Het Rituele Landschap mag een verbinding zichtbaar maken tussen alle Nederlanders, religieus en niet-religieus, een verbinding realiseren tussen mensen met verschillende culturele achtergronden in Nederland. Het is mijn grootste wens om te komen tot een fundamentele integratie van de samenleving, die zichtbaar wordt in onze directe leefomgeving. Onze leefomgeving speelt namelijk een grote rol in het welzijn van de samenleving.

Ik maak deel uit van het Comité van Aanbeveling van Allerzielen Alom. Tegenwoordig worden er op veel plekken in Nederland herdenkingen georganiseerd door ritueelbegeleiders. Van daaruit krijgt de dood meer plaats in ons dagelijkse leven. Wie zijn wij zonder onze dierbare overledenen? Een Ritueel Landschap met een symbolische werking ondersteunt de zelfredzaamheid van de gemeenschap. Door onze doden niet te verzwijgen, maar het verlies van onze dierbaren met elkaar te delen, creëren we in Nederland een cultureel erfgoed voor de toekomst. Met verbindende rituelen zetten we herinneringen om naar een nieuwe betekenis van de overledenen voor de toekomst van de nabestaanden. Dit werkt helend voor de Nederlandse samenleving. Ik ging dromen over het instituut Nederland, waar alle Nederlanders deel van uitmaken.”

Beeld uit het boek 'Ruimte om te sterven' van Carlo Leget, p. 35.

Dromen over een Ritueel Landschap

Als ik terugga naar de geschiedenis van Nederland kom ik bij de stadsmuren, die de begrenzings aangaven tussen de gebieden en de mensen. Ga je op zoek naar verbindende elementen dan kom je bij de wegen, waarlangs we ons verplaatsen om elkaar te ontmoeten. Wegen verbinden ons in Nederland, het land van de weg- en waterbouwers. Terug in de tijd kun je denken aan de leylijnen. Rechte lijn die over de aarde lopen en energetische kracht bezitten. Het zijn lijnen die heilige plaatsen met elkaar verbinden. Hans Jilesen ontdekte in Nederland de 35 kilometer lange Lambertuslijn in Brabant.

Beelden over een Ritueel Landschap

De overledenen maken deel uit van de samenleving en krijgen een universele plek in het dagelijkse leven: beelden, tegels, kleine altaren en/of vitrines.

- Paden om of door een stad
- Paden van stad naar stad
- Rivieren door het landschap

Stel je voor dat we via een wegnnet van historische paden door Nederland, onze dierbaren herdenken? Als je dan op deze paden loopt in het nu, weet je je te omringen door het verleden, omringd door de Nederlanders, die ons zijn voorgegaan. Tegelijkertijd ga je richting de toekomst, de weg die letterlijke en figuurlijk voor je ligt. Ik was geïnspireerd door de 'Happy Street', het Nederlandse paviljoen voor de World Expo 2010 in Shanghai.

De consequenties voor het Rituele Landschap

Wil je tot eenheid komen met alle verscheidenheid in Nederland dan bestaat deze eenheid uit verscheidenheid. Met de paden of de rivieren als universele kenmerken wordt de eenheid vormgegeven, bijvoorbeeld door stenen of nisjes. De verscheidenheid wordt zichtbaar in de uitwerking. Bijvoorbeeld stenen met eenzelfde formaat en maatvoering, die verschillend gebeiteld of geschilderd worden of de nisjes, die verschillende gevuld worden.

Hoe geven we in de toekomst vorm aan de individuele wensen na het leven, voortkomend uit de verschillende geloofsvormen en levensstijlen die Nederland in zich draagt?

Het Rituele Landschap kan zich ontwikkelen als een nieuw fenomeen wanneer de huidige generaties uit vrije keuze meedoet. Zie het als een organisch proces, een proces dat aansluit bij de huidige en toekomstige generaties. Om het meer kans te geven is het goed om het los te koppelen van hoe wij onze dierbaren tot nu toe begraven en cremieren. Het is belangrijk om het in het perspectief te plaatsen van onze veranderende radius.

We komen uit een tijd van kleine gemeenschappen, waarin mensen met elkaar leefden in dorpen en steden. De begraafplaatsen waren per religie afgebakend en in de directe leefomgeving gesitueerd. Deze kleine radius heeft voor velen uit de huidige generatie haar functie verloren. Tegenwoordig leven we vanuit een grotere radius. In de afgelopen drie generaties is er veel veranderd in Nederland. Reizen onze ouders door Nederland, wij reizen door Europa en onze kinderen reizen door de wereld. Onze familie en vrienden wonen en werken in andere werelddelen. We bereiken elkaar nu direct via internetverbindingen.

De ontwikkeling van het Rituele Landschap is een gedachtegoed met een focus vanuit de huidige perspectieven naar de toekomst. De directe leefomgeving van de gemiddelde Nederlander is vergroot. Eigentijdse herdenkingen vraagt om een bredere benadering en een nationale aanpak. Gezocht kan worden naar de leylijnen om zo aansluiten te vinden bij onze historie. Het kunnen levenswegen zijn die met een 'vrije' loop door het Nederlandse

